
Непомітно робиться історія... На дрібнім шматочку свідомого живе чоловік: на сьогоднішнім дні, бо вчорашній уже належить історії. А спереду і ззаду, минуле й будуче, однаково криють від чоловіка свою істину. Так, малими процесами, зміною днів і ночей творяться епохи, вимирають народи, росте і шириться культура. Все об-новляється і все старіє непомітно...

І от рядом таких непомітних процесів наша Україна з великої самостійної держави Володимира, з міцного під Данилом князівства Галицького, з культурної одиниці світу — поволі-поволі дійшла до стану української про-вінції Речі Посполитої Польської. На тім і застає її наше оповідання.

А князі? А де ж ділися князі наші? Чому ж вони не оборонили цілості землі Руської, як давніше? Чому не бо-ронули своєї самостійності, а з нею разом і самостійності свого народу? Були князі, і було їх багато. Вели свій рід від Володимира Святого і ще давніше. Була у них і сила і багатства, і ніхто не міг рівнятися з ними давностею власті над собою подібними, але не було в них одного — національного почуття, свідомості національної. Вони за-трачували її, ганяючися ще за більшою властю, ще за більшою пихою.

Тут до речі буде пригадати ту величезну роль, яку відіграло в нашій історії духовенство, а передовсім — духовенство римсько-католицьке. Таке погляньмо на ті часи. Як часто король виступав проти можних панів, а можні пани проти короля; як часто високої, державної ваги справи валилися, бо оден магнат не годен був пого-дитися з другим. На всім великім просторі Речі Поспо-литої не було клаптика землі, де би хтось проти когось не ворогував: вельможі поміж собою, дрібна шляхта про-ти великої, а жовнір проти шляхти, а хлоп проти всіх і т. д., і т. д. Всюди, куди б ви не кинули оком,— всюди елементи ворожнечі, розладу, незгідності. А де ворож-неча, там і розділ, а де розділ, там і безсилля, а де без-силля, там і регрес.

Непомітно робиться історія... На дрібнім шматочку свідомого живе чоловік: на сьогоднішнім дні, бо вчорашній уже належить історії. А спереду і ззаду, минуле й будуче, однаково криють від чоловіка свою істину. Так, малими процесами, зміною днів і ночей творяться епохи, вимирають народи, росте і шириться культура. Все об-новляється і все старіє непомітно...

І от рядом таких непомітних процесів наша Україна з великої самостійної держави Володимира, з міцного під Данилом князівства Галицького, з культурної одиниці світу — поволі-поволі дійшла до стану української про-вінції Речі Посполитої Польської. На тім і застає її наше оповідання.

А князі? А де ж ділися князі наші? Чому ж вони не оборонили цілості землі Руської, як давніше? Чому не бо-ронули своєї самостійності, а з нею разом і самостійності свого народу? Були князі, і було їх багато. Вели свій рід від Володимира Святого і ще давніше. Була у них і сила і багатства, і ніхто не міг рівнятися з ними давностею власті над собою подібними, але не було в них одного — національного почуття, свідомості національної. Вони за-трачували її, ганяючися ще за більшою властю, ще за більшою пихою.

Тут до речі буде пригадати ту величезну роль, яку відіграло в нашій історії духовенство, а передовсім — духовенство римсько-католицьке. Таке погляньмо на ті часи. Як часто король виступав проти можних панів, а можні пани проти короля; як часто високої, державної ваги справи валилися, бо оден магнат не годен був пого-дитися з другим. На всім великім просторі Речі Поспо-литої не було клаптика землі, де би хтось проти когось не ворогував: вельможі поміж собою, дрібна шляхта про-ти великої, а жовнір проти шляхти, а хлоп проти всіх і т. д., і т. д. Всюди, куди б ви не кинули оком,— всюди елементи ворожнечі, розладу, незгідності. А де ворож-неча, там і розділ, а де розділ, там і безсилля, а де без-силля, там і регрес.

І от в тім морі безладдя, дрібних і великих ворожеч — враз колосальної твердості стіна католицького духовенства, з шаленою деспотичною дисципліною, з ясною і о д н о ю цілею — власті, власті, власті. Власті без границь! Над душами й тілом, над війною і миром, над мислями, і любов'ю, і ненавистю, і цілим життям не тільки тут, але й там, по той бік могили. І се осягалось. Власне, силою організації, силою дисципліни. Бо коли кругом всі говорили на різних мовах і різними бажаннями — духовенство на всім просторі від Рима і до Києва, *od morza i do morza*¹ говорило одними устами, творило одну волю, було твердим військом під властею одного вождя.

Хто ж може противитися організації? Тільки організація, а її не було — і тому, коли така сила хотіла чогось, вона досягала вповні. Володіючи незчислимими багатствами, маючи політичну власть (примас вже по самій уставі державній був першою особою по королю), духовенство могло забирати все більшу й більшу силу, — і так і робило, часто зрікаючися видимої власті для того, щоби мати хоч і не видиму, але фактичну. А ґрунт для того був якнайбільше придатний, бо то були середні віки, коли люде вірили ще і в Бога, і в чорта; отже, ясно, що ті, хто був в однаково добрих стосунках і з тою, і з другою стороною, мусіли мати якнайбільший вплив на діла людей, а значить і на історію. Наука не була ще тоді такою силою, якою є вона тепер, і сама вона ще опиралася на працях духовних осіб, виходила з кляшторів, скріплялася цита-тами отців церкви і постановами вселенських соборів; таким чином, і найосвіченіші люде того віку стояли під впливом церкви, — а що ж доперва говорити про масу, котра часто не вміла молитися навіть церковною молитвою, а найбільшою її наукою було уміння читати?

І тому не дивно, що сила духовенства відіграла таку велику, таку страшну ролю в життю нашого і польського народу: сила все мусить знайти примінення і бути використаною. Ніколи класова і національна ненависть не могла б дійти до таких розмірів, коли б не замішалася тут «душа». Ніколи погорда, зневаження, копання ногою не доходять такої сили, як тоді, саме коли погорджуючий чує свою правоту. Придивіться: той, хто робить зло, інакше робить його тоді, коли чує збоку захвалювання або

¹ *Od morza i do morza* — від моря і до моря (пол.).—
Ред.

І от в тім морі безладдя, дрібних і великих ворожеч — враз колосальної твердості стіна католицького духовенства, з шаленою деспотичною дисципліною, з ясною і о д н о ю цілею — власті, власті, власті. Власті без границь! Над душами й тілом, над війною і миром, над мислями, і любов'ю, і ненавистю, і цілим життям не тільки тут, але й там, по той бік могили. І се осягалось. Власне, силою організації, силою дисципліни. Бо коли кругом всі говорили на різних мовах і різними бажаннями — духовенство на всім просторі від Рима і до Києва, *od morza i do morza*¹ говорило одними устами, творило одну волю, було твердим військом під властею одного вождя.

Хто ж може противитися організації? Тільки організація, а її не було — і тому, коли така сила хотіла чогось, вона досягала вповні. Володіючи незчислимими багатствами, маючи політичну власть (примас вже по самій уставі державній був першою особою по королю), духовенство могло забирати все більшу й більшу силу, — і так і робило, часто зрікаючися видимої власті для того, щоби мати хоч і не видиму, але фактичну. А ґрунт для того був якнайбільше придатний, бо то були середні віки, коли люде вірили ще і в Бога, і в чорта; отже, ясно, що ті, хто був в однаково добрих стосунках і з тою, і з другою стороною, мусіли мати якнайбільший вплив на діла людей, а значить і на історію. Наука не була ще тоді такою силою, якою є вона тепер, і сама вона ще опиралася на працях духовних осіб, виходила з кляшторів, скріплялася цита-тами отців церкви і постановами вселенських соборів; таким чином, і найосвіченіші люде того віку стояли під впливом церкви, — а що ж доперва говорити про масу, котра часто не вміла молитися навіть церковною молитвою, а найбільшою її наукою було уміння читати?

І тому не дивно, що сила духовенства відіграла таку велику, таку страшну ролю в життю нашого і польського народу: сила все мусить знайти примінення і бути використаною. Ніколи класова і національна ненависть не могла б дійти до таких розмірів, коли б не замішалася тут «душа». Ніколи погорда, зневаження, копання ногою не доходять такої сили, як тоді, саме коли погорджуючий чує свою правоту. Придивіться: той, хто робить зло, інакше робить його тоді, коли чує збоку захвалювання або

¹ *Od morza i do morza* — від моря і до моря (пол.).—
Ред.

заохоту. Зло прибирає масові форми тільки тоді, коли чує себе безкарним і фізично, і духовно; людська мисль давно вже се оцінила і в своїх законах казала карати рівною карою і злочинця і того, хто сей злочин толерував. А от, власне, всю ту толеранцію зла, всю ту скажену релігійну ненависть, збудження найнижчих інстинктів у власть імущих, благословення їх на кров і убивство,— все те має прийняти на свою душу духовенство. Кому багато дано — з того багато й спитають. Духовенству було дано багато, було дано все,— і суд історії багато спитає і винесе свій безсторонній присуд.

Приїжджає який пан чи князь українець або, як тоді говорилося, русин до двору королівського чи обіймає який уряд поза двором. Але ж доти він не матиме спокою, доти на него будуть дивитися криво, не довіряти, затирати, обходити,— доки він буде іншої віри. А князь хіба не людина? Хіба йому не приємно, як хтось кланяється, а хтось руку цілує, а там хвалять його заслуги, яких він не мав, а там превозносять його розум, його благородство, його силу. Таже не на великих почуттях робляться будні життя, а от на таких дрібненьких, поганеньких, однакових для всіх людей. І от коли грати на всіх тих почуттях, і грати уміючи,— завше можна щось виграти. Духовний отець грав, не спиняючися нічим,— і от руський пан, бажаючи там уряду, там почесі, там ще чого,— переходив на католицтво. Ціль осягнена. Більше овець — більше власті.

А виховання? Яка ж то колосальна сила! Знали духовні отці, що той, хто має в руках виховання дітей, той тим самим має в руках і будучину,— і от захопили виховання в свої руки і вели його твердо, систематично, зміряючи все до тої ж єдиної своєї цілі. З дитинства навчали людину, що найбільшою заслугою у Бога є послушенство перед Ним, а власне, перед Його слугами. І в тім послушенстві виростали покоління.

А жінка? Воїн вважав жінку за спочивок по військових справах; політик був певен, що у баби волосся довге, а розум короткий; в жадних об'явах життя суспільного, громадського, політичного жінка не мала не тільки значіння, а й приступу,— і тільки духовенство пізнало, що то за сила, і взяло жінку в свої руки. Перш за все дало їй власть. Зробило її настоятелькою кляштора, фундаторкою колегіуму, костелу, поручило їй опіку над सबі подібними, над дітьми,— а в дійсності все те було тільки

заохоту. Зло прибирає масові форми тільки тоді, коли чує себе безкарним і фізично, і духовно; людська мисль давно вже се оцінила і в своїх законах казала карати рівною карою і злочинця і того, хто сей злочин толерував. А от, власне, всю ту толеранцію зла, всю ту скажену релігійну ненависть, збудження найнижчих інстинктів у власть імущих, благословення їх на кров і убивство,— все те має прийняти на свою душу духовенство. Кому багато дано — з того багато й спитають. Духовенству було дано багато, було дано все,— і суд історії багато спитає і винесе свій безсторонній присуд.

Приїжджає який пан чи князь українець або, як тоді говорилося, русин до двору королівського чи обіймає який уряд поза двором. Але ж доти він не матиме спокою, доти на него будуть дивитися криво, не довіряти, затирати, обходити,— доки він буде іншої віри. А князь хіба не людина? Хіба йому не приємно, як хтось кланяється, а хтось руку цілує, а там хвалять його заслуги, яких він не мав, а там превозносять його розум, його благородство, його силу. Таже не на великих почуттях робляться будні життя, а от на таких дрібненьких, поганеньких, однакових для всіх людей. І от коли грати на всіх тих почуттях, і грати уміючи,— завше можна щось виграти. Духовний отець грав, не спиняючися нічим,— і от руський пан, бажаючи там уряду, там почесі, там ще чого,— переходив на католицтво. Ціль осягнена. Більше овець — більше власті.

А виховання? Яка ж то колосальна сила! Знали духовні отці, що той, хто має в руках виховання дітей, той тим самим має в руках і будучину,— і от захопили виховання в свої руки і вели його твердо, систематично, зміряючи все до тої ж єдиної своєї цілі. З дитинства навчали людину, що найбільшою заслугою у Бога є послушенство перед Ним, а власне, перед Його слугами. І в тім послушенстві виростали покоління.

А жінка? Воїн вважав жінку за спочивок по військових справах; політик був певен, що у баби волосся довге, а розум короткий; в жадних об'явах життя суспільного, громадського, політичного жінка не мала не тільки значіння, а й приступу,— і тільки духовенство пізнало, що то за сила, і взяло жінку в свої руки. Перш за все дало їй власть. Зробило її настоятелькою кляштора, фундаторкою колегіуму, костелу, поручило їй опіку над सबі подібними, над дітьми,— а в дійсності все те було тільки

узdechka, якою загнuzдував духовний отець повірену йому овечку і обертав потім кудя хотів і її капіталами, і її індивідуальністю, і її властію над чоловіком, над своєю сім'єю.

А взявши в свої руки і виховання і жінку — чи не взяв духовний стан тим в руки і цілої держави, а в ній — і долю нашого народу? От треба віддавати сина в науку. Куди? Все одно, куди не віддай — чи до Львова, чи до Кракова, чи до Ярослава, а хоч і до Франції, Іспанії, Італії,— всюди стріне хлопця одно: як приїде до школи українець — зроблено буде все, аби поселити в нім погорду до «хлопської віри» його народу, аби висміяти прості її обряди і виставити вперед аристократичний обряд католицький. І коли то робиться над молодим розумом, робиться консеквентно, з дня на день,— про наслідки нічого питати. Вернеться до себе молодий панич католиком, бодай в душі, дома все йому здається бідним поганством, родима його мова здається йому котячою музикою, а хлоп — хлоп буде не тільки раб, бидло службове, а ще й релігійний ворог, істота, самим Богом забута, котру не гріх забити, бо вона однаково піде до пекла по смерті.

І в тім лежить причина — чому наша Україна зробилася ареною таких кривавих, таких жорстоких подій, чому пани, шляхта і можновладці довели наш добродушний, поетичний нарід до таких ексцесів, якими повні століття польсько-української боротьби. Бо власті і ненависті пана до хлопа не було границь; між паном і хлопом не було навіть посередньої верстви: міста були малі, міщанство нечисленне — і сі дві стихії, панство й селянство, були поставлені прямо одна перед другою. Чи можна ж вигадати більше користні умови для зросту всього свавільного і негідного в людській душі?

Коли державне право дозволяє панові убити свого підданого без всякої відповіді за се,— далі йти трудно. Коли шляхтич може убити хлопа, якого хоче й де хоче, а для судового покарання убийці треба, щоб сім шляхтичів показали на свого ж брата, шляхтича, що він дійсно винен,— далі йти трудно. Коли ніхто не знав границь, до яких можна визискувати селянина, і сьогодні велено йому нести десятю частину всіх своїх доходів, а завтра о с и п, а позавтра — с у х о м е л ь щ и н у за муку, а за воли — р о г а т е, а за пчоли — о ч к о в е, а за рибу — с т а в щ и н у, за попас — с п а с н е, за жолу-

узdechka, якою загнuzдував духовний отець повірену йому овечку і обертав потім кудя хотів і її капіталами, і її індивідуальністю, і її властію над чоловіком, над своєю сім'єю.

А взявши в свої руки і виховання і жінку — чи не взяв духовний стан тим в руки і цілої держави, а в ній — і долю нашого народу? От треба віддавати сина в науку. Куди? Все одно, куди не віддай — чи до Львова, чи до Кракова, чи до Ярослава, а хоч і до Франції, Іспанії, Італії,— всюди стріне хлопця одно: як приїде до школи українець — зроблено буде все, аби поселити в нім погорду до «хлопської віри» його народу, аби висміяти прості її обряди і виставити вперед аристократичний обряд католицький. І коли то робиться над молодим розумом, робиться консеквентно, з дня на день,— про наслідки нічого питати. Вернеться до себе молодий панич католиком, бодай в душі, дома все йому здається бідним поганством, родима його мова здається йому котячою музикою, а хлоп — хлоп буде не тільки раб, бидло службове, а ще й релігійний ворог, істота, самим Богом забута, котру не гріх забити, бо вона однаково піде до пекла по смерті.

І в тім лежить причина — чому наша Україна зробилася ареною таких кривавих, таких жорстоких подій, чому пани, шляхта і можновладці довели наш добродушний, поетичний нарід до таких ексцесів, якими повні століття польсько-української боротьби. Бо власті і ненависті пана до хлопа не було границь; між паном і хлопом не було навіть посередньої верстви: міста були малі, міщанство нечисленне — і сі дві стихії, панство й селянство, були поставлені прямо одна перед другою. Чи можна ж вигадати більше користні умови для зросту всього свавільного і негідного в людській душі?

Коли державне право дозволяє панові убити свого підданого без всякої відповіді за се,— далі йти трудно. Коли шляхтич може убити хлопа, якого хоче й де хоче, а для судового покарання убийці треба, щоб сім шляхтичів показали на свого ж брата, шляхтича, що він дійсно винен,— далі йти трудно. Коли ніхто не знав границь, до яких можна визискувати селянина, і сьогодні велено йому нести десятю частину всіх своїх доходів, а завтра о с и п, а позавтра — с у х о м е л ь щ и н у за муку, а за воли — р о г а т е, а за пчоли — о ч к о в е, а за рибу — с т а в щ и н у, за попас — с п а с н е, за жолу-

ді — ж о л у д н е і т. д., і т. д., і т. д., — то чи се ж безграничне? Трафилася у пана якась радість — хлопіві горе, бо треба давати в і т а н е; їде пан Богу молитися, чи на сойм, чи просто до сусіди у гості — хлоп повинен давати в и п р а в у. Приїхав чужий пан до села — ставить своїх гайдуків по хлопських хатах, і та гайдучня виробляє що хоче. Хто порухне зневаги, хто злічить сльози, хто змірить горе в грудях?.. І так могло бути вічно? І се могло зостатися без відплати?

Великому панові тяжко було самому побирати всі ті данини з хлопа — і він ставив за себе свого посередника. Хто знає? Може, якби навіть таку «роботу» — побирання податків — перейняв пан на себе, то й то було б інакше. Може, якби кожному, хто підписує смертний приговор, довелося вішати переступника власними руками, може, менше було би кар смерті на землі, але ні... Завше були, є і будуть виконавці, раби, посередники. І от таких посередників має великий пан. Він їхав собі до Варшави, за границю, пан Біг зна куди, пишатися перед чужоземцями своїми багатствами, а село, десяток сіл, ключ цілий віддавав в аренду меншому шляхтичеві. Сей менший видушував з селян стільки, щоб заплатити великому та ще й собі щоб зосталося, а сам ще дрібнішими частками віддавав посесію жидові. Жид був пришелець, тіло чужерідне народному організмові; він не був заінтересований в життю й добробуті хлопа навіть стільки, як пан, для котрого все ж хлоп був інвентарем: чим більше хлопів, тим більше багатства. І тому легко собі уявити, що жидівській вже спекуляції не було ні границь, ні міри. Тут уже ніщо не зоставалося без поборів, в саму душу чоловіка забирався арендатор і накладав податок на святійші почуття. Родилося у християнина дитя — не можна було хрестити, доки не заплатиш жидові д у д к а; треба молодим вінчатися — плати п о е м щ и н у; паску святити — плати, аби жид церкву одімкнув. І се 300 літ тому, коли релігія для чоловіка була все!

Кому жалітися? Де шукати правди? Де захисту шукати?

Були старости королівські на Україні, вони ніби повинні були стежити за правдою, не давати сильному душити слабшого. Але Боже мій!.. Чи звертав коли хоч оден староста увагу на хлопську скаргу? Як міг староста чинити правду, коли він сам кождий день, кождим своїм вчинком робив безправство? Чи можна було надіятися знайти

ді — ж о л у д н е і т. д., і т. д., і т. д., — то чи се ж безграничне? Трафилася у пана якась радість — хлопіві горе, бо треба давати в і т а н е; їде пан Богу молитися, чи на сойм, чи просто до сусіди у гості — хлоп повинен давати в и п р а в у. Приїхав чужий пан до села — ставить своїх гайдуків по хлопських хатах, і та гайдучня виробляє що хоче. Хто порухне зневаги, хто злічить сльози, хто змірить горе в грудях?.. І так могло бути вічно? І се могло зостатися без відплати?

Великому панові тяжко було самому побирати всі ті данини з хлопа — і він ставив за себе свого посередника. Хто знає? Може, якби навіть таку «роботу» — побирання податків — перейняв пан на себе, то й то було б інакше. Може, якби кожному, хто підписує смертний приговор, довелося вішати переступника власними руками, може, менше було би кар смерті на землі, але ні... Завше були, є і будуть виконавці, раби, посередники. І от таких посередників має великий пан. Він їхав собі до Варшави, за границю, пан Біг зна куди, пишатися перед чужоземцями своїми багатствами, а село, десяток сіл, ключ цілий віддавав в аренду меншому шляхтичеві. Сей менший видушував з селян стільки, щоб заплатити великому та ще й собі щоб зосталося, а сам ще дрібнішими частками віддавав посесію жидові. Жид був пришелець, тіло чужерідне народному організмові; він не був заінтересований в життю й добробуті хлопа навіть стільки, як пан, для котрого все ж хлоп був інвентарем: чим більше хлопів, тим більше багатства. І тому легко собі уявити, що жидівській вже спекуляції не було ні границь, ні міри. Тут уже ніщо не зоставалося без поборів, в саму душу чоловіка забирався арендатор і накладав податок на святійші почуття. Родилося у християнина дитя — не можна було хрестити, доки не заплатиш жидові д у д к а; треба молодим вінчатися — плати п о е м щ и н у; паску святити — плати, аби жид церкву одімкнув. І се 300 літ тому, коли релігія для чоловіка була все!

Кому жалітися? Де шукати правди? Де захисту шукати?

Були старости королівські на Україні, вони ніби повинні були стежити за правдою, не давати сильному душити слабшого. Але Боже мій!.. Чи звертав коли хоч оден староста увагу на хлопську скаргу? Як міг староста чинити правду, коли він сам кождий день, кождим своїм вчинком робив безправство? Чи можна було надіятися знайти

З М І С Т

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ,
ГЕТЬМАН УКРАЇНИ

5

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА

63

З М І С Т

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ,
ГЕТЬМАН УКРАЇНИ

5

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА

63